

rozpracování linie XIV. sjezdu KSČ apod. Nicméně v současné době, při úvahách a pokusech najít sociologickou odpověď na úkoly vyplývající z linie XVII. sjezdu a z úsilí KSČ o urychlení přestavby československé společnosti je stále intenzivněji diskutován ten typ vazby sociologie na společenskou praxi, který prozatím převládal.

Otázkou se stává identifikace určité varianty aplikace teorie socialismu v socialistické praxi jako jediné správné. Otázkou je dnes i správnost představy, podle níž je praxe reálného socialismu ve své aktuální podobě vždy a všude hlavním kritériem správnosti orientace sociologické práce, podle níž tedy jakékoli uznání sociologické produkce ze strany představitelů praxe je důkazem její vědecké hodnoty a praktické využitelnosti. Hypoteticky můžeme předpokládat, že právě takové představy bezrozporné a homogenní praxe výstavby socialismu přispívají ke vzniku více apologetické než kritické sociologie a ve svých důsledcích vedou k fenoménu sociální bezradnosti sociologie v situacích významnějších a radikálnějších změn společenské praxe socialismu.

Východiskem z této situace je zřejmě hledání nového modelu vztahu sociologie a společenské praxe, modelu, který by obsahoval více elementů autonomie sociologie, větší prostor pro rozvoj teoretického poznání, vyšší míru konkrétnosti vazeb programů sociologických výzkumů na adresáty a uživatele jejich výsledků. Potřebným je i překonání stále příliš jednostranné formy prezentace poznatků většinou jako výzkumných zpráv a expertiz. (Např. zatím není využívána možnost účasti základního výzkumu na tvorbě sociálních projektů, i když její realizace je limitována kapacitními možnostmi.)

Jednou z podmínek vytváření takového vztahu je i podstatné rozšíření publicity sociologického obrazu reálného socialismu v jednotlivých skupinách a vrstvách naší společnosti, další pak explicitní a trvalý vstup marxistické sociologie v ČSSR do diskuse sociologů socialistických zemí i ostatního světa o osudu lidské společnosti a cestách řešení globálních i regionálních problémů.

V každém případě platí, že problém vztahu sociologie a společenské praxe je sociálním problémem a jako takový patří k těm, jejichž řešení je součástí profesionální kompetence sociologů, a proto není možné jeho řešení odkázat mimo okruh úloh, které sociologie řeší, o jejichž řešení usiluje.

Kritické hodnocení způsobů využití sociologického poznání v praxi výstavby socialismu je tak zároveň sebekritikou sociologie. Ta je možná jen tak, že její součástí je i zhodnocení vývoje sociologického poznání samého.

Orientace vědeckovýzkumné práce

Také akademická sociologická pracoviště byla od počátku sedmdesátých let budována jako problémová výzkumná pracoviště. Tento princip byl dodržen i v osmdesátých letech při dílčích inovacích obsahu výzkumu. Dominance této problémové orientace plánování a organizace vědeckovýzkumné práce tak někdy, a to i v současných rozborech, zastírá problém reálných a žádoucích změn teoretické a metodologické koncepce a vede k redukci otázek přestavby sociologie na otázku legitimacy jednotlivých výzkumných témat. Tím není řečeno, že nemáme povinnost identifikovat bílá místa dosavadního výzkumného programu, jde však o to, aby diskuse o perspektivním zaměření výzkumu respektovaly neoddělitelnost teoretických přístupů a určení výzkumné tematiky.

Právě při respektování této jednoty můžeme odlišit dvě odlišná období vývoje „akademické“ sociologie. V prvním z nich (přibližně v 1. pol. sedmdesátých let) byl výzkum založen na respektování teoretické konstrukce vědeckotechnické revoluce v socialismu a orientován převážně na otázky sociálních důsledků a souvislostí revolučních změn vědy a techniky.

V dalších deseti letech byl výzkumný program založen na koncepci sociální evoluce socialismu, podle níž podstatným určením sociální praxe socialismu je sepětí sociální struktury jako základu společnosti, socialistického životního způsobu jako cíle a sociálního plánu jako základního prostředku realizace tohoto cíle. V současné době můžeme teoretické diskuse charakterizovat jako postupné formování jakéhosi „kritického paradigmatu“, v němž jsou spíše zdůrazňovány některé negativní rysy typické pro mechanickou negaci minulosti (teorie sblížování tříd a sociálních skupin jako dogmatický výklad sociální struktury, koncept harmonického rozvoje osobnosti konfrontován s devastací lidského potenciálu socialismu, způsob plánování a řízení sociálních procesů jako brzda rozvoje socialismu atd.).

Předpokladem dalšího rozvoje sociologického výzkumu se tak stává řešení problému kontinuity a diskontinuity vědeckého bádání, uplatnění dialektické a nejen mechanické verze metodologie změn vědeckého konceptu. Nelze přehlédnout, že některé problémy, s nimiž zápasíme, mají dnes podobu absolutních kontrapozic, nicméně metodologické principy teorie marxismu-leninismu, a konečně i zkušenosti z obdobných vývojových fází sociologie světové by měly přispět k maximálnímu zkrácení doby, ve které část sociologů setrvá na pozicích „velkého odmítnutí“ dosavadních koncepcí a s nimi spojených výzkumných orientací

Nepochybně dnes nejmarkantnějším problémem dosavadních sociologických přístupů k sociálnímu vývoji socialismu byla představa o převaze harmonie a jednoty tohoto vývoje, představa, která zbavila teoretické hypotézy, metodologické konstrukce i interpretace výsledků výzkumů pojmu sociálního rozporu. Vedla pak k určité formě jakési „sociální fyziky“, v poloze praktických doporučení pak k představě typické spíše pro utopický než vědecký socialismus. Z výzkumů se ztrácel aktivní subjekt socialistického vývoje, obrazně řečeno, převládal spíše „strukturalismus“ než „konstruktivismus“ výkladu dějinné aktivity. Platí i ty výtky, které zdůrazňují přílišnou převahu makrostrukturní optiky, opomíjení lidské každodennosti v té míře, že problematika možné existence odcizení člověka v socialismu je důsledněji pojednána v dokumentech politické praxe než sociologické teorie. Pokud jde o sledování aktivity „činného vědomí“, je možné konstatovat omezení naší optiky na formální struktury, absenci zájmu o neformální struktury a skupiny, institucionálně nedefinované aktivity apod.

Přes uvedené kritické výhrady byl dosavadní program výzkumu, přes mnohé jednostrannosti a dnes zjevné, respektive postupně odhalované chyby v přístupech i závěrech, nezbytnou etapou vývoje. Dokonce lze říci, že bez jeho uplatnění by nebyl možný další vývoj a bylo by tedy podstatným omylem a rozsáhlou ztrátou pro teorii i praxi takové hodnocení, v němž by vystupoval jen v úloze slepé uličky vývoje sociologického poznání.

Komentovaný výzkumný program představoval určitou formu, jednu z variant uplatnění marxistické teorie vývoje socialismu i jednu z možných variant konstrukce marxistické sociologické teorie a metodologie jeho výzkumu. Opíral se o stále platné a i perspektivně využitelné vymezení dialektického vztahu teorie a empirie, prosazoval a prosadil pojetí socialismu jako společnosti, jejíž poznání nelze založit pouze na historických analogiích nebo na výkladu spisů klasiků marxismu-leninismu. Byl základem rozsáhlých empirických výzkumů, jejichž poznatky, i když nepotvrzují platnost výchozích hypotéz, umožňují vlastně jejich překonání. Stal se tak základem normalizace vědeckého poznání, založil tradici, ve které existuje reálná možnost kumulativního sociologického poznání i kvalifikovaných doporučení pro sociální praxi.

V retrospektivním posouzení vystupuje tento program jako teoretické i empirické ověření teze o relativní autonomii sociálního pohybu socialistické společnosti. Tato teze, teoreticky zformulovaná v polovině sedmdesátých let, podstatným způsobem přispěla k prosazení myšlenek nezbytnosti plánování a řízení sociálních procesů, inspirovala vstup sociálních plánů

a programů do společenské praxe na podnikové i celostátní úrovni. V teoretické poloze dnes inspiruje sociologickou frontu k návratu ekonomické problematiky do sociologického výzkumu, přesněji řečeno k rehabilitaci výzkumu nejen pohybu a variability socialistických výrobních vztahů, ale i k pojetí historických subjektů nejen jako odrazu, ale jako integrálního elementu objektivní reality socialistické společnosti.

Výsledky sociologického výzkumu přispěly k poznání řady sociálních mechanismů a pravidelností sociálního vývoje naší společnosti, a to přinejmenším v podobě empiricky ověřených hypotéz. Přispěl k tomu i rozvoj „počítačové sociologie“.

Z hlediska další orientace vědeckovýzkumné práce je pravděpodobně nejdůležitější to, že realizace výzkumného programu přispěla k sociologické identifikaci řady rozporných tendencí sociálního vývoje socialismu. I když nebyl založen tak, aby umožnil hledání cest k řešení těchto rozporů, samo jejich určení (v případech dostatečné datové báze i jejich kvantifikace) usnadní další konkretizaci úkolů výzkumu v devadesátých letech. Jen jako příklady uvádím zjištění rozporného charakteru sociální spravedlnosti v objektivním i subjektivním rozměru sociálního pohybu, obecně rozporný charakter dosavadního pojetí i praktické aplikace sociálních jistot socialistické společnosti, dialektický pohyb procesu vyrovnávání národnostních i regionálních specifik.

Inovace „výrobních vztahů“ v sociologii

K tradicím úvah o budoucnosti, a to nejen v sociologii či ve společenských vědách, patří to, že přednost mají rozborů a úvahy o tom, co je třeba dělat a vyrábět, před řešením otázek vztahujících se k problému spojenému se způsobem práce (způsobem výroby). Obnovení tradičního manželství marxistické sociologie a politické ekonomie a hlavně pak naléhavé problémy vývoje oboru obrací dnes pořadí důležitosti těchto otázek.

Jestliže zdůrazňujeme nutnost kontinuity a podporujeme úsilí o zachování a rozšíření kumulativního charakteru marxistického sociologického poznání, pak je vhodné zároveň upozornit na to, že vlastní základ „přestavby sociologie“ spočívá ve změně organizace, řízení a plánování vědeckovýzkumné práce.

Základním požadavkem se stává demokratizace organizačních forem, způsobů stanovení výzkumných úloh, jejich hodnocení i hodnocení práce výzkumných kolektivů a jednotlivců. V řešení této úlohy je předpoklad aktivnějšího vstupu sociologie i sociologů do zápasů o přeměny socialistické společnosti. Konečně i teoretická emancipace sociologie je spojena s její sociální emancipací, tj. s vytvořením situace, kdy práce sociologů bude v jejich vlastní kompetenci. Zcela logicky a v souladu s obecnými principy demokratizace socialismu je tato větší kompetence podmíněna podstatným zvýšením odpovědnosti – jak individuální, tak kolektivní. Jen v takové situaci lze reálně uvažovat o vytvoření prostoru pro otevřenou diskusi, která by měla být trvalým a závazným atributem každého vědeckého pracoviště.

Další princip, jehož uplatnění je nutné trvale prosazovat, spočívá v podstatném zvýšení otevřenosti vědeckovýzkumného programu v rámci celé společenskovědní fronty. Jde zde jak o překonání známého problému resortismu ve vědě, tak o oslabení specifiky sociologické formy sociální závislosti sociologie. Ta spočívá v přílišné personifikaci této závislosti, produkující sociologickou frontu jako množinu parciálních sociálních prostorů, v nichž jsou jednotlivé kolektivy uzavřeny.

Konečně je důležité formulovat pro nadcházející období základní principy aktivní zahraniční politiky, jejímž cílem je využívat plánovitě nejlepších výsledků marxistické sociologie v socialistických zemích, umožnit zvláště mladým sociologům potřebné osobní kontakty

v zahraničí a těm z nich, kteří pro to mají potřebné předpoklady, vstup do struktur sociologie světové.

*Dr. Antonín Matějovský, CSc.
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha*

Sociologické poznání a společenská praxe

Ve struktuře lidské činnosti má poznání zvláštní postavení a úlohu. Není totiž jen jedním z prvků této činnosti, ale i jejím uceleným odrazem jako takové, je představou činného bytí ve všech jeho společenských souvislostech. Uvedená zvláštnost proměňuje prvek poznání ve faktor jednání subjektu, což také vyzdvihuje význam nového myšlení pro současnou představu společenského života. Z tohoto hlediska se pak jako zákonitá jeví i revolucionizující úloha vědy ve společenské praxi, neboť vědecká (tj. odborně poznávací) činnost zahrnuje imanentně mimo jiné hodnocení a přehodnocení procesu poznání samého, a tím fakticky umocňuje jeho směrodatnou a inovační funkci ve vztahu k praxi.

Uvedená aktivní úloha vědeckého poznání ukazuje, že možnosti jeho dalšího prohloubení mohou být pojednávány i z čistě metodologického hlediska, a to jako projev určitých zjištěných nedostatků (anebo naopak vyspělosti) teorie samé. Avšak objektivní hodnocení umožňující nastinit reálně vývojové tendence vědy není možné, aniž bychom současný stav jejího sebeuvědomění nedávali do souvislosti s vývojem společenské praxe. Jedině v této souvislosti můžeme totiž opodstatněně formulovat perspektivní úkoly poznání, ale i přiblížit proces jejich postupné konkretizace, realizované vždy v souladu se subjektivním chápáním objektivně aktuálních potřeb rozvoje společnosti. V tomto vztahu může zase analýza vlastního vývoje marxisticko-leninské sociologie sloužit zpětně jako určitý nástin dějin budování socialismu, neboť v problémovém zaměření této vědy se v podstatě vždy tak či onak odrážejí základní společenské problémy i prakticky uplatněné způsoby jejich řešení.

Z uvedeného vyplývá, že při hodnocení dosavadního vývoje sociologického poznání musíme vycházet zejména z charakteristik převážně extenzivního rozvoje společnosti. To ovšem neznamená vidět v jeho vývoji jen negativní stránky, stejně jako nelze popírat konkrétně historickou úlohu a nutnost extenzivního způsobu společenské reprodukce, a to pro zakotvení a rozšíření socialistických výrobních vztahů ve společnosti. Jde spíše o nebezpečí absolutizace historicky relativních metod jednání i poznání, přičemž setrávání u nich v současných podmínkách nejen neodpovídá potřebám praxe, ale vede k opačné krajnosti – k diskreditaci výsledků a poznatků dosažených v minulosti.

Pro obě tyto krajnosti (a z toho vyplývající přístupy k vymezení možností dalšího poznání) je charakteristické zjednodušení dialektiky poznání. Zaostávání současného poznání za potřebami praxe je totiž jen jedna strana skutečnosti, jejíž druhou stranu tvoří vlastní podíl vědy na formování a vývoji potřeb samých. To se zcela vztahuje i k sociologii, která přednostním zkoumáním zejména sociální podstaty a cílů socialismu přispěla ve značné míře k prosazování současných socialistických hodnot života ve společnosti. Na druhé straně to zase neznamená, že nyní jde jen o to, abychom upevnili tyto hodnoty, a proto rozšířili problémový obsah výzkumů, aniž bychom změnili jejich zaměření.

V současnosti se i za vlastního přispění společenských věd vytvořila společenská realita, která umožňuje, ale i vyžaduje přechod praxe a poznání na novou kvalitu jejich vzájemně souvisejícího rozvoje. Snaha o pouhé rozšíření či prohloubení poznatků by za těchto okolností proto proměnila poznání fakticky v samoučelnou záležitost nezhodnotitelnou v praxi.

Samozřejmě, že právě komplexnost výzkumu je jedním ze základních požadavků kladených na sociologické poznání. Všestranné zkoumání problematiky však nás nezabavuje povinnosti, abychom zároveň jednoznačně určili východiska a zaměření výzkumu, neboť komplexnost sama o sobě ještě nezabezpečuje praktickou efektivnost výzkumné práce. Mimořádného významu v této souvislosti nabývá uvědomění si zvláštnosti požadavků současných intenzifikačních procesů, založených na poznání nejen výsledků, stavu a perspektiv sociálně ekonomického rozvoje společnosti, ale především mechanismu realizace tohoto rozvoje. Řešení problémů a rozporů praktického průběhu intenzifikace předurčuje také realnost vytyčených perspektiv rozvoje.

Upřednostnění výzkumu těchto otázek je pochopitelně spojeno s upřesňováním metodologie zkoumání. Ve vztahu k předmětu sociologických výzkumů to předpokládá obrat od cílového pojetí sociálních procesů k postižení i jejich vlastní úlohy při zabezpečování intenzifikace rozvoje společnosti. Jde v podstatě o sledování společensky konečných výsledků, což je důležité v první řadě pro hlubší analýzu sociálních procesů samých. Poskytuje totiž prakticky opodstatněná kritéria hodnocení problémů sociální sféry.

Pokud výzkum této sféry není podřízen vývojovým potřebám praxe a vychází z abstraktně cílového chápání sociálního, pak nemůže zabránit často jen povrchnímu postižení souvislosti sociálních problémů, a proto vyúsťuje v doporučení charitativního rázu, aniž by přitom zdůvodnil jejich realnost. Paradox současného sociologického poznání spočívá tedy v tom, že teoreticky sleduje sice procesy sociálního rozvoje, ale právě jejich sledováním pouze z abstraktně cílového hlediska přispívá zároveň k zanedbávání sociálních problémů v praxi. Z tohoto hlediska vypracované návrhy na jejich řešení postrádají totiž nejen realnost, ale i účelnost, a to tím, že redukuje společenské souvislosti sociálního rozvoje na zásady jen rozdělování zdrojů, což formuje potřeby spíše jejich spotřeby než tvorby a tím omezuje i možnosti dalšího rozvoje.

Lidský činitel je rozhodujícím prvkem mechanismu realizace veškerých společenských procesů, a proto by i analýza sociálních problémů měla vždy vyústit v zdůvodnění aktivity člověka samého jako jedině možného prostředku jejich řešení. Na druhé straně teprve takový přístup odhaluje také skutečný smysl sociálního rozvoje jakožto procesu vlastního rozvoje lidského činitele společenského života. Poskytuje též objektivní kritérium pro hodnocení stavu tohoto rozvoje, jímž je dialektický vztah mezi subjektem a jeho životním (společenským) prostředím. Ve vzájemném působení člověka a prostředí se koncentrovaně projevuje souvislost obou stránek společenského reprodukčního procesu, tj. procesu reprodukce prostředků a nositele společenského života lidí, což také umožňuje opodstatněněji hodnotit a ovlivňovat vývoj sociální sféry.

Komplexním by tedy mělo být především postižení logiky řešení sociálních problémů v souvislosti s intenzifikací společenské reprodukce. Sociologický výzkum by tak vyústil v poznání praktického mechanismu sociálního rozvoje, včetně i vlastní úlohy vědeckého poznání v účinnějším fungování tohoto mechanismu. V současných podmínkách je takový přístup podle mého názoru nezbytným předpokladem pro zvyšování praktické angažovanosti společenské teorie a tím i pro její objektivnější vývoj.

Chaširi Munžafjarov
Sociálně ekonomický ústav ČSAV,
Ústí nad Labem

Metoda strukturního modelování

Přehled základních problémů (1)

PETR MATĚJŮ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Vývoj metodologické výbavy společenských věd v posledních dvaceti letech lze bez obav z nadsázky nebo z přílišného optimismu charakterizovat jako dosti úspěšný pokus o přechod od deskriptivní k *explikativní* aplikaci matematické statistiky, nebo – řečeno slovy Řehákové – jako úsilí o využití *modelování* jako specifické statistické formy odrazu stochastických zákonitostí [Řeháková 1982 : 534]. Tato forma je specifická zejména tím, že umožňuje testování a rozvoj i relativně velmi obecných a složitých teoretických hypotéz o strukturách kauzálních vztahů reprezentujících reálné stochastické kauzální systémy.

Na významu této tendence a na pokroku, kterého bylo díky této orientaci dosaženo ve sféře samotné metodologie, aplikované statistiky i ve vlastní sociologické produkci, nic nezměnil ani fakt, že naše sociologie tento vývoj po celou tuto dobu – až na výjimky – prakticky ignorovala (2). Uvedená orientace přinesla ve světě řadu závažných podnětů i pro řešení některých teoretických problémů. Zatímco naše sociologie ústy svých některých představitelů zápasila s pozitivismem slovy a nezřídka pouze frázemi, světová sociologie se s tímto úskalím každé vědecké disciplíny, která se opírá o empirické poznání, vyrovnávala vědeckými činy, a to činy nikoli nevýznamnými. Nelze v této souvislosti nesouhlasit se závěrem, ke kterému ve své stati věnované kauzálním závislostem dospěla Řeháková: „Jedním z typických projevů pozitivistického způsobu myšlení ve společenských vědách je ustrnutí na konstatování empirických faktů a zjištění vztahů mezi nimi. Na tom však nemůže zůstat marxistická sociologie, jejímž cílem je proniknout do podstaty společenských jevů a procesů, odhalit zákony vývoje společnosti“ [Řeháková 1982 : 541]. Paradoxem je – jak ukázala i kritika stavu společenských věd v SSSR – že právě v tomto ohledu společenské vědy v socialistických zemích, Československo nevyjímaje, přes veškeré proklamace zklamaly nejvíce, neboť se ukázalo, že to, co bylo vydáváno za teoreticky zdůvodněnou podstatu, bylo později shledáno neoprávněnou spekulací.

1) Stať, jak zdůrazňujeme i na jiném místě, nemůže nahradit studium metody z původní literatury. Jejím cílem tedy není podat o metodě informaci postačující k její aplikaci. Autor si klade za cíl informovat o hlavních tendencích ve vývoji metody a orientovat potenciální zájemce o její aplikaci na vlastní studium hlavních problémů, které se postupně ukázaly jako klíčové. Autor touto cestou rovněž děkuje R. M. Hauserovi za poskytnutí materiálů a informací, bez nichž by studium některých speciálních otázek bylo velmi obtížné. Autor dále děkuje účastníkům semináře věnovaného strukturnímu modelování (M. Boguszak, M. Boguszaková, I. Gabál, V. Rak a L. Rezler) za cenné podněty přicházející během semináře a za připomínky ke stati, které přispěly k vyjasnění řady formulací a k jejímu celkovému zpřehlednění. Odpovědnost za jakékoli chyby a omyly však na sebe bere autor stati sám.

2) Jednou z těchto výjimek je teoreticko-metodologická stať B. Řehákové [Řeháková 1982], která – aniž by se explicitně odvolávala na diskuse probíhající k tématu strukturního modelování ve světové sociologii – dochází k prakticky identickým závěrům, zejména pokud jde o význam modelování v poznání stochastických kauzálních zákonů a – konsekventně – i pokud jde o význam dobré teorie pro konstrukci modelu.